

О.М. ОДІНЦОВ, кандидат економічних наук
Черкаський державний технологічний університет

Формування організаційно-економічного механізму агропромислових кластерних систем

Виникнення і розвиток АПК нерозривно пов'язані з інтеграційними процесами, покладеними в основу його формування та які сприяють забезпеченню технологічної єдності підприємств і організацій, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції й просуванням її до споживачів.

Агропромислова інтеграція являє собою процес формування виробничих зв'язків і органічного поєднання галузей АПК для створення кінцевого продукту. Така інтеграція характеризується планомірним поєднанням в єдиний процес виробництва спеціалізованих галузей або їхніх підрозділів. Головною метою агропромислової інтеграції є одержання економічної й іншої вигоди за рахунок підвищення дохідності від виробництва і реалізації глибоко переробленої сільськогосподарської продукції.

Основними закономірностями агропромислової інтеграції є: зв'язок між змістом

інтеграційної взаємодії та формою організації виробництва; відшкодування внеску сільського господарства у вартості кінцевої продукції; рух від простих форм інтеграції до більш складних.

Формування інтегрованих структур в АПК являє собою взаємодію господарюючих суб'єктів, яке супроводжується їхнім поєднанням для досягнення загальних цілей. Факторами, що впливають на виникнення і розвиток інтегрованих структур, є: дефіцитність ресурсів; мотивована необхідність у диверсифікації бізнесу; прагнення підвищити економічну ефективність виробництва. Відповідаючи на об'єктивну необхідність інституціонального удосконалення, інтегровані структури в нинішній час одержують розвиток у найбільш досконалих організаційно-економічних формах, класифікацію яких наведено в табл. 1.

1. Форми агропромислової інтеграції та їхня характеристика

Ознака кваліфікації	Форма інтеграції	Особливості інтеграційних зв'язків
Галузева належність ініціатора об'єднання	Горизонтальна	Інтеграційні зв'язки охоплюють підприємства однієї або суміжних галузей і сприяють створенню великих багатопрофільних об'єднань
	Вертикальна	Ініціювання переробними підприємствами об'єднання учасників кооперації в єдиний технологічний ланцюг, що передбачає послідовне виконання всіх виробничих операцій у межах інтегрованого формування і досягнення синергетичного ефекту за рахунок ресурсних джерел учасників та зниження трансакційних витрат
	Побічна	Спрямування диверсифікації бізнесу в напрямок, у межах якого великі промислові підприємства інвестують галузі, не пов'язані з їхньою діяльністю
Територіальне охоплення	Міжрегіональна	Об'єднання сільськогосподарських і переробних підприємств у найбільш сприятливих для здійснення агропромислового виробництва природних та кліматичних умовах
	Обласна	Об'єднання переробних підприємств із сільськогосподарськими підприємствами, які створюють їхню сировинну базу
Організаційно-економічна побудова	Агрокорпорація	Інтегровані агропромислові формування, створені об'єднанням капіталів і праці юридичних та фізичних осіб
	Агрохолдинг	Організаційна форма інтеграції агробізнесу, що створює умови для ефективної організації виробництва і переробки сільськогосподарської сировини на основі стратегічного партнерства холдингової компанії й дочірніх підприємств об'єднанням капіталу

	Агропромисловий кластер	Географічне (регіональне) зосередження сільськогосподарських і переробних підприємств навколо підприємства-лідера або локалізована значна кількість підприємств за принципом взаємодії та взаємозалежності з метою зміцнення конкурентних переваг, стабілізації стану на ринку і забезпечення довготривалих надійних партнерських відносин між фірмами при підтримці зовнішніх інституцій
--	-------------------------	---

Характерними особливостями для створення інтегрованих формувань АПК нині є:

інтегровані структури, які проводять свою діяльність в умовах висококонкурентного середовища;

діяльність інтегрованих структур, які належать до АПК, мають просторове закріплення.

Слід звернути увагу на надмірну закритість великих виробничих систем у межах різних форм аграрних корпорацій і агрохолдингів як жорстких форм аграрно-промислової інтеграції. При цьому проблематичним стає практичне забезпечення централізації та децентралізації функцій управління, ефективного використання складових організаційно-господарського механізму.

Враховуючи зазначені обставини, доцільною є розробка інтеграційних форм, які дадуть змогу враховувати наявну ситуацію в галузі й обґрунтовувати перспективний напрям розвитку інтеграційних процесів. Широкий розвиток інтегрованих формувань, які відповідають характеристикам агрохолдингів, що пропагувалося останніми роками, виявило ряд суттєвих недоліків, пов'язаних із невідрегульованою системою залучення інвестицій і запровадження інновацій. Із цієї причини агрохолдинги проявили себе як неконкурентоспроможні суб'єкти ринкової економіки.

У середині 90-х років минулого століття професор Гарвардського університету М. Портер запропонував модель створення кластерних організаційно-економічних об'єднань вертикальних (покупець–постачальник) або горизонтальних (клієнти, технології, посередники й ін.) інтеграційних взаємовідносин¹. Кластери спрямовані на підвищення конкурентоспроможності ринків різного типу, зокрема і агропромислових, в умовах ринкової конкуренції та уможливають розв'язання ряду проблем, які виявилися не

під силу раніше діючим формуванням. На практиці кластерна модель реалізується встановленням довготривалих зв'язків між підприємствами не тільки в рамках виробничої діяльності, але й із державними органами влади, наукою та освітою. Діяльність усіх суб'єктів кластера підпорядкована єдиній економічній стратегії, складовою частиною якої є єдина політика в галузі інноваційно-інвестиційної діяльності.

Кластерні процеси внаслідок взаємодії природно-економічних, техніко-технологічних, організаційних, соціальних й інших факторів проявляються специфічно. Будучи формою поєднання вертикальних і горизонтальних взаємозв'язків, кластер зводить різні за характером сфери суспільного виробництва: сільське господарство, промисловість, торгівлю, фінансову й виробничу інфраструктуру. При цьому специфіка та особливості сільськогосподарського виробництва, в якому економічні й природні процеси відтворення переплітаються, надають кластеру особливий характер і специфічні риси.

У теорії ринкової економіки виділяють три основних мотиви об'єднання господарюючих суб'єктів на принципах кластеризації, зокрема й у галузях агропромислового виробництва. До них належать: економія на масштабах виробництва, включаючи технічний і ринковий масштаби; економія трансакційних витрат; економія на масштабі сфери діяльності або диверсифікації діяльності. Такі мотиви характерні для стабільної, сформованої економіки, яка поступально розвивається. В умовах кризового стану аграрного сектору економіки спостерігається ряд інших причин формування агропромислового кластера. До числа найвірогідніших мотивів створення кластерів слід віднести:

створення сировинних зон;

низьку вартість сільськогосподарських земель;

¹ Портер М. Конкуренція / М. Портер; пер. с англ. – М.: Изд. дом «Вільямс», 2000. – 486 с.

намагання одержати належний прибуток кожній стадії виробництва продовольчої продукції.

Визначальною умовою підвищення ефективності організаційно-економічних відносин є удосконалення механізму їх функціонування. Організаційно-економічний механізм агропромислового кластера – це система, яка сама організовується із підприємств, організацій і соціальної сфери з присутніми їй механізмами господарювання й присутніми всій системі громадськими господарськими інститутами, що регулюють діяльність учасників системи. При обґрунтуванні механізму кластерних процесів необхідно виходити зі взаємної вигоди майнових відносин усіх учасників кластера.

Майнові відносини залежать від форми взаємовідносин у кластері. У кластерних формуваннях зберігається юридична й економічна самостійність учасників. Майновий потенціал у вигляді матеріально-технічних ресурсів, що знаходиться у їх власності, залишається на їхньому балансі, а відносини з підприємствами-учасниками будуються на договірній основі. Механізм функціонування кластера визначає порядок взаємодії учасників інтеграційного формування та органів управління, у процесі якого формуються організаційно-управлінські, виробничо-технологічні й фінансово-економічні взаємовідносини підприємств і організацій, які кооперуються.

Організаційно-економічний механізм розвитку агропромислового кластера передбачає ряд вимог та особливостей його структури, для виконання яких необхідно:

- сформулювати перелік вимог до цілей кластерного формування;

- визначити модель структуризації цілей організації;

- провести кількісну та якісну оцінку цілей кластерного формування;

- виявити цільові елементи управлінської системи та об'єкта управління;

- визначити особливості формування цілей;

- визначити склад і послідовність виконання загальних функцій управління в умовах функціонування організаційно-економічного механізму.

Виробничо-економічні взаємовідносини учасників кластера зачіпають безпосередньо виробничий цикл та проявляються через поділ праці й обмін результатів діяльності, встановлення пайової участі підприємств-учасників і порядок внесення паїв та реалізації сільськогосподарської продукції. Фінансово-економічні взаємовідносини проявляються у процесі встановлення розрахункових цін у кооперованому виробництві, обґрунтування методів розподілу прибутків від спільної діяльності, використання позичкових коштів для розвитку кластерної структури.

Одним із напрямів функціонування кластерних формувань є ведення спільного виробництва в межах єдиного технологічного ланцюга. Прибуток кластера – це результат спільного виробництва і формується на останньому етапі технологічного процесу при реалізації продукту. Звідси виникає завдання розподілу прибутку з урахуванням частки кожного учасника. Пропонуються різні підходи до побудови обмінно-розподільчих відносин, наприклад, взаєморозрахунок, здійснюваний на кожній стадії технологічного ланцюга «виробництво – переробка – зберігання – реалізація».

Виправданим може бути також спосіб організації обмінно-розподільчих відносин у два етапи розрахунків, які пов'язані з авансуванням технологічного етапу виробництва за договірною ціною. В межах двоетапного розрахунку ціни встановлюються виходячи з нормативів, які забезпечують відшкодування витрат на виробництво продукції й передбачають одержання певної частки доходів. Після завершення періоду виробництва залишкова частина прибутку розподіляється пропорційно авансованому внеску кожного учасника. Науково обґрунтований механізм функціонування кластерних структур послаблює протиріччя між учасниками в частині майнових та обмінно-розподільчих відносин і визначення частки кожного учасника в кінцевих результатах, забезпечує погодженість їхніх інтересів, конкурентні переваги та стійкий розвиток.

Водночас сформований нині монопольний диктат переробників сільськогосподарських продуктів на закупівельні ціни

у сільськогосподарських товаровиробників, практично повна незалежність переробних та обслуговуючих підприємств-монополістів на засоби виробництва від держави і партнерів по кооперації значно ускладнили вирішення завдання побудови взаємовигідних відносин та призвели до руйнування інтеграційних зв'язків між ними. Заниження цін на сировинні й продовольчі ресурси при одночасному підвищенні цін на готову продукцію переробки з боку монополістів також не сприяє інтеграційним процесам.

Проблеми створення і стійкого функціонування інтегрованих формувань недостатньо вивчені й вимагають детальнішої розробки їхньої побудови. Потрібні нові підходи до організації та розвитку агропромислової інтеграції з урахуванням необхідності інтегрування сільськогосподарських товаровиробників й переробних підприємств на взаємовигідній основі економічних відносин. Сумісність економічних інтересів виробників сировини і переробних підприємств досягається при побудові взаємовигідних відносин. Умови формування таких відносин можливо побудувати за допомогою запропонованого нами економіко-математичного моделювання паритетних відносин учасників інтеграційного об'єднання.

При побудові економіко-математичної моделі передбачається, що переробні підприємства і виробники сировини створюють асоціацію, в якій:

виробники сировини продають певну її частину переробному підприємству за погодженою закупівельною ціною;

решта сировини реалізується сільськогосподарськими товаровиробниками самостійно на ринку за ринковими цінами;

сумісність інтересів кожного з учасників процесу одержання сировини й доведення її до готового продукту з наступною реалізацією в умовах інтегрованого об'єднання враховується шляхом варійованого параметра;

асоціація будується на основі сумлінності та повної юридичної самостійності партнерів;

враховуються інтереси виробників сировини і переробного підприємства в кінцевих результатах, тобто в прибутку, що є цільовою функцією побудованої моделі.

Мірилом взаємовигідних відносин партнерів інтегрованого формування може слугувати економіко-математична модель зваженого прибутку $\Pi^{зв.ж}$, яка має вигляд:

$$\Pi^{зв.ж} = \alpha \times [D(P^z) \cdot P^z - x \times (P^t + C^z)] + (1 - \alpha) \cdot [(y - x) \times P^z + x \times P^t - C^t \cdot y], \quad (1)$$

де α – міра заінтересованості переробника й виробника сировини, прийнята часткою 0,5 кожного у кінцевій ринковій ціні, що характерно для економік із досконалим ринком;

P^t – закупівельна ціна одиниці сировини у виробника;

P^z – ринкова ціна одиниці готової продукції переробного підприємства;

$D(P^z)$ – функція попиту готової продукції;

y – кількість сировини, одержаної виробником;

x – кількість сировини, закупленої переробним підприємством;

C^z – витрати на переробку одиниці сировини;

C^t – витрати на одержання одиниці сировини виробником;

$(y - x)$ – кількість сировини, реалізованої виробником самостійно;

$(y - x) \times P^z$ – дохід виробника від реалізації сировини в кількості $(y - x)$ за ціною P^z і, у той же час, у певній мірі дохід, втрачений переробним підприємством у зв'язку з недовантаженням потужностей переробного підприємства.

Як матрицю для перевірки придатності запропонованої моделі формування паритетних відносин товаровиробників сільськогосподарської продукції з переробними і торговельними підприємствами використовуємо показники виробничо-фінансової діяльності ринку молочної та м'ясної продукції Черкаської області за 2007–2011 роки (табл. 2).

2. Показники виробничо-фінансової діяльності молочного і м'ясного ринків Черкаської області (матриця розрахунку паритетних цін)

Показник	Рік				
	2007	2008	2009	2010	2011
Молоко					
Вироблено, тис. т	185,8	187,1	206,9	214,2	220,8
Реалізовано, тис. т	164,1	137,1	194,2	196,8	204,2
Здано на переробку, тис. т	116,6	117,4	129,8	134,2	138,6
Реалізовано без переробки, тис. т	69,2	50,0	77,1	80,0	82,2
Реалізаційна ціна 1 кг продукції, зданої на переробку, грн	1,46	1,51	1,73	2,74	3,16
Реалізаційна ціна 1 кг продукції без переробки	2,36	2,25	2,80	4,44	5,00
Повна собівартість 1 кг, грн	1,14	1,33	1,67	2,03	2,62
Рентабельність, виробництва, %	27,5	13,8	8,7	35,0	20,5
Витрати на переробку 1 кг молока-сировини, грн	0,35	0,33	0,42	0,62	0,82
Роздрібна ціна 1 кг, грн	3,98	4,59	4,80	9,25	9,75
Яловичина					
Вироблено, тис. т	27,7	24,8	21,4	19,5	15,0
Реалізовано, тис. т	21,0	18,8	16,2	17,3	17,4
Реалізаційна ціна 1 кг, грн	6,90	10,53	9,46	9,13	11,43
Повна собівартість 1кг, грн	9,19	12,28	11,22	12,21	13,69
Рентабельність, %	-33,1	-16,6	-18,6	-25,2	-16,5
Витрати на переробку 1 кг яловичини, грн	7,12	7,42	7,60	8,15	9,14
Роздрібна ціна 1 кг, грн	21,54	32,93	38,20	62,10	62,20
Свинина					
Вироблено, тис. т	35,7	32,8	26,9	16,9	26,0
Реалізовано, тис. т	24,9	22,9	18,8	23,3	26,2
Реалізаційна ціна 1 кг, грн	5,34	11,45	14,15	11,60	12,97
Повна собівартість 1кг, грн	6,76	11,24	12,83	12,91	13,76
Рентабельність, %	-26,7	1,9	10,3	-10,1	-5,9
Витрати на переробку 1 кг свинини, грн	7,95	8,14	8,42	9,15	9,75
Роздрібна ціна 1 кг, грн	37,83	39,80	42,10	58,40	54,25

Заниження реалізаційної ціни на молоко переробними підприємствами спонукає виробників молока і м'яса близько 40% продукції реалізовувати на стихійних ринках, де ціна на цю продукцію в 1,6 раза вища. Якщо в 2011 році реалізаційна ціна 1 кг переданого на переробку молока становила 3,16 грн, то на інших ринках (мимо переробних і харчових підприємств) вона тримається на рівні 5 грн. Склалася ситуація, коли виробництво сільськогосподарської продукції в третині господарств стає збитковим при рентабельності кінцевого продукту більше 100 %.

У країнах із досконалим розвинутим ринком традиційно склалися оптимальні співвідношення розподілу доходів між учасниками асоціації: сільськогосподарське виробництво – 60 %, переробні підприємства – 25, торгівля – 15% ¹. У наших розрахунках прийнято загальний прибуток розподіляти порівну між сільськогосподарськими товарови-

¹ Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: Введение в теорию, практику и политику; Пер. с англ. – СПб.: экономическая школа, 1995. – 431 с.; Милосердов В. Многоукладная экономика АПК: состояние и перспективы / В. Милосердов // АПК: экономика и управление. – 2002. – №2. – С. 10–20.

робниками та переробними підприємствами і торгівлею.

Застосування моделі взаємовигідних економічних відносин за формулою (1) з використанням статистичних показників виробничо-фінансового функціонування підприємств молочного й м'ясного ринків Черкаської області (табл. 2) та рівня цін на ринках мимо переробників дає наступні результати зваженого прибутку потенційного агропромислового кластера:

$$\Pi_{\text{молоко}} = 0,5 [9,75 - 0,5 \cdot 3,16] + 0,5 [0,4 \cdot 5,00 + 0,5 \cdot 3,16 - 0,5 \cdot 2,62] = 4,56;$$

$$\Pi_{\text{яловичина}} = 0,5 [62,20 - 0,5 \cdot (11,43 + 9,14)] + 0,5 \cdot [0,5 \cdot 62,20 + 0,5 \cdot 11,43 - 0,5 \cdot 13,69] = 33,18;$$

$$\Pi_{\text{свинина}} = 0,5 [54,25 - 0,5 \cdot (12,97 + 9,75)] + 0,5 \cdot [0,5 \cdot 54,25 + 0,5 \cdot 12,97 \cdot 0,5 \cdot 13,76] = 27,75.$$

Розподіл зваженого прибутку на еквівалентній основі між учасниками молочного кластера дає можливість здійснювати реалізацію продукції при середній реалізаційній ціні $V_{\text{зв.ж}}$ і середній рентабельності $R_{\text{зв.ж}}$:

$$V_{\text{зв.ж}} \text{ молоко} = \Pi_{\text{молоко}} / 2 + 2,62 = 4,56 / 2 + 2,62 = 4,90;$$

$$R_{\text{зв.ж}} \text{ молоко} = (4,90 - 2,62) / 2,62 \cdot 100 = 87 \%;$$

$$V_{\text{зв.ж}} \text{ яловичина} = \Pi_{\text{яловичина}} / 2 + 13,69 = 33,18 / 2 + 13,69 = 30,28;$$

$$R_{\text{зв.ж}} \text{ яловичина} = (30,28 - 13,69) / 13,69 \cdot 100 = 122 \%;$$

$$V_{\text{зв.ж}} \text{ свинина} = \Pi_{\text{яловичина}} / 2 + 13,76 = 27,75 / 2 + 13,76 = 27,64;$$

$$R_{\text{зв.ж}} \text{ свинина} = (27,64 - 13,76) / 13,76 \cdot 100 = 102 \%.$$

Визначення зваженого прибутку в агропромисловій асоціації, учасники якої об'єднуються в кластер, уможливорює справедливий його розподіл між учасниками відповідно до внеску кожного в загальний результат. При цьому закупівельна ціна 1 кг молока досягне 4,90 грн, а рентабельність виробництва підвищиться з 20,5 до 87%. Закупівельна ціна яловичини зросте з 13,69 до 30,28 грн і галузь із збиткової перетвориться у високорентабельну. Так само високорентабельною стане галузь свинарства. Запровадження кластерної системи функціонування підприємств агропромислового комплексу стане потужним стимулом відродження галузі тваринництва з одного боку, а з іншого – відпадає необхідність надання цим підприємствам дотацій з бюджету.

Унаслідок впливу природно-економічних, техніко-технологічних, організаційних, соціальних та інших факторів кластерні процеси в агропромисловому комплексі як форма горизонтальних і вертикальних зв'язків сполучають різні за характером сфери інтеграційного виробництва: сільське господарство, промисловість, торгівлю, фінансову й виробничу інфраструктуру. Організаційно-економічний механізм кластерних систем АПК визначає ряд вимог і особливостей формування його структур, для виконання яких необхідно: сформулювати цілі формування кластерів в агропромисловому кластері; визначити основні моделі структуризації агропромислових кластерів; провести кількісну та якісну оцінку потенційних агропромислових кластерів; розробити модель паритетних економічних відносин учасників агропромислового кластерного формування.

Висвітлено основні особливості факторів формування організаційно-економічного механізму агропромислових кластерів. Запропонована модель паритетних відносин учасників агропромислового кластера.

Освещены основные особенности факторов формирования организационно-экономического механизма агропромышленных кластеров. Предложена модель паритетных отношений участников агропромышленного кластера.

An article highlights the basic features of factors of formation of organizational and economic mechanism of agroindustrial clusters and suggests the model of parity relations of participants of agroindustrial cluster.

* * *